

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УНІВЕРСИТЕТ МИТНОЇ СПРАВИ ТА ФІНАНСІВ**

Навчально-науковий інститут права та міжнародно-правових відносин

Кафедра історії та теорії держави і права

Дипломна робота бакалавра

**на тему: ДІЯЛЬНІСТЬ ІСТОРИКІВ: М.І. КОСТОМАРОВА, В.Б.
АНТОНОВИЧА ТА Д.І. ЯВОРНИЦЬКОГО**

Виконала: студентка навчальної групи ІСТ 19–1
спеціальність 032 «Історія та археологія»

Рябошук К.Ю.

(прізвище та ініціали)

Керівник д.іст.наук Морозов О.В.

(науковий ступінь, вчене звання, прізвище та ініціали)

Рецензент ДНУ ім. Олеся Гончара

(місце роботи)

зав. навчальної архівно-музейно-археологічної лабораторії

(посада)

к.іст.н. Струкуленко А.С.

(науковий ступінь, вчене звання, прізвище та ініціали)

Дніпро – 2023

АНОТАЦІЯ

Рябошук К.Ю. Діяльність істориків: М.І. Костомарова, В.Б. Антоновича та Д.І. Яворницького. Дипломна робота бакалавра на здобуття освітнього ступеня «бакалавр» за спеціальністю 032 «Історія та археологія». Університет митної справи та фінансів, Дніпро, 2023. 61 с.

Дипломна робота присвячена дослідженню діяльності істориків: М.І. Костомарова, В.Б. Антоновича та Д.І. Яворницького. В ході роботи проаналізовано історіографічну базу та джерела щодо тематики дослідження наведених вчених. Досліджено діяльність М.І. Костомарова, В.Б. Антоновича та Д.І. Яворницького, проаналізовано проблематику їхніх праць, вектор дії та внесок в українську історичну науку. Висвітлено авторську думку, що дослідження діяльності діячів української історії, які боролись за поширення української мови, літератури та культури і доводили різницю між народом України та Росії, зараз є актуальними задля викорінення зросійщення та усунення наративів, які нав'язувались українському люду. Розглянуто та проаналізовано роль М.І. Костомарова, В.Б. Антоновича та Д.І. Яворницького для української історії та сучасності.

Ключові слова: історики, дослідники української історії, діячі, археологи, М.І. Костомаров, В.Б. Антонович, Д.І. Яворницький.

ABSTRACT

Riaboshuk K. Yu. Activities of M.I. Kostomarov, V.B. Antonovych and D.I. Yavornytskyi as historians. Bachelor's thesis for obtaining the bachelor's degree in the specialty 032 «History and archeology». University of Customs and Finance, Dnipro, 2023. 61 pages.

The thesis is devoted to the study of the activities of historians M.I. Kostomarov, V.B. Antonovych and D.I. Yavornytskyi. In the course of the work the historiographical base and sources related to the subject of research of the above-mentioned scientists were analyzed.

The main purpose of the thesis is to show the activity of M.I. Kostomarov, V.B. Antonovych and D.I. Yavornytskyi, the problems of their works, vector of action and contribution to Ukrainian historical science.

It has been found that the author's opinion highlighted that the study of the activities of the figures of Ukrainian history who fought for the spread of the Ukrainian language, literature and culture and proved the difference between the people of Ukraine and Russia is now relevant in order to eradicate fusion and eliminate the narratives that were imposed on the Ukrainian people.

In conclusion the work is also considered and investigated the role of M.I. Kostomarov, V.B. Antonovych and D.I. Yavornytskyi for the Ukrainian history and modernity.

Keywords: historians, researchers of Ukrainian history, activists, archaeologists, M.I. Kostomarov, V.B. Antonovych, D.I. Yavornytskyi.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ I: М.І. КОСТОМАРОВ – ЯСКРАВІЙ ПРЕДСТАВНИК УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ – СЕРЕДИНИ ХІХ СТ.	
1.1. Етапи формування М.І. Костомарова як особистості і вченого	10
1.2. Наукова і політична діяльність М.І. Костомарова.....	12
1.3. Наукові концепції М.І.Костомарова та відображення в них історичної ролі України.....	16
Висновок до розділу	24
РОЗДІЛ II: ТВОРЕЦЬ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ШКОЛИ В.Б. АНТОНОВИЧ	
2.1. Розвиток української історичної науки в другій половині ХІХ ст.....	25
2.2. В.Б. Антонович як історик, археолог, джерелознавець, етнограф.....	27
2.3. Роль В.Б. Антоновича у становленні та розвитку української історичної школи.....	31
Висновок до розділу	34
РОЗДІЛ III: Д. І. ЯВОРНИЦЬКИЙ – ПРЕДСТАВНИК УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.	
3.1. Д.І. Яворницький як історик і археолог та громадський діяч.....	35
3.2. Роль досліджень Д.І. Яворницького для української історичної науки...42	
Висновок до розділу.....	46
ВИСНОВКИ	47
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	51
ДОДАТОК 1	58
ДОДАТОК 2	59
ДОДАТОК 3	60
ДОДАТОК 4	61

ВСТУП

Актуальність. Тема дослідження діяльності істориків, таких як М.І. Костомаров, В.Б. Антонович та Д.І. Яворницький є актуальною, оскільки ці історики мають важливе значення для формування національної ідентичності та розвитку української науки.

Михайло Костомаров був одним з провідних діячів українського національно-визвольного руху ХІХ століття. Він був не лише істориком, а й політиком, письменником і громадським діячем. Костомаров підніс українську історію на науковий рівень та зробив вагомий внесок у створення української нації. Його праці вплинули на розвиток української культури, літератури, мистецтва та політики.

Володимир Антонович був видатним українським істориком, археографом та дипломатом. Він присвятив багато років дослідженню української історії, а особливо історії України ХVІІ століття. Його праці мають велике значення для розуміння історії України.

Дмитро Яворницький також був видатним українським істориком, археологом, етнографом та громадським діячем. Він присвятив своє життя вивченню історії України, а також інших народів і культур. Його праці стали підґрунтям для подальших досліджень у галузі української історії, етнографії та археології.

З отриманням Україною незалежності та розвитком історичної науки, кожен історик має ставити на меті дослідження історії рідної країни та показувати її ідентичність та унікальність.

Невід'ємною складовою історичного процесу є діячі та їхні вчинки, які призводять до глобальних наслідків. М.І. Костомаров, В.Б. Антонович та Д.І. Яворницький є представниками та популяризаторами українськості свого часу, які сприяли поширенню української мови, літератури, вивченню історії України та її виходу з тіні російського історичного полотна.

Ці вчені боролись за самостійну Україну, прославляли її та доводили, що незалежність потрібна українському народу. І врешті-решт, зокрема завдяки внеску М.І. Костомарова, В.Б. Антоновича та Д.І. Яворницького, український народ виборов незалежність, за яку бореться і нині, в 2023 році.

Актуальність вивчення видатних постатей української історії доведена тим, що зараз, в період війни, українському народу важливо відродити мотивацію і мету, яка простежувалась у М.І. Костомарова, В.Б. Антоновича та Д.І. Яворницького, щоб зараз втриматись і перемогти не тільки на фронті, а і в науковому полі, а саме: назавжди приборкати зросійщення, подолати наративи, які нав'язувались роками, і віднайти тих постатей української історії, яким ми будемо вдячні за те, що колись боролись за незалежність України та популяризували нашу мову та культуру.

Об'єкт: проукраїнська діяльність М.І. Костомарова, В.Б. Антоновича та Д.І. Яворницького.

Предмет: творчість та наукові надбання М.І. Костомарова, В.Б. Антоновича та Д.І. Яворницького.

Мета: на основі дослідження діяльності М.І. Костомарова, В.Б. Антоновича та Д.І. Яворницького проаналізувати та дослідити роль вчених в розвитку та поширенні української мови, літератури, історії та культури.

Для досягнення поставленої мети потрібно реалізувати наступні завдання:

- Дослідити та проаналізувати джерельну базу даної проблематики.
- Охарактеризувати діяльність М.І. Костомарова, В.Б. Антоновича, Д.І. Яворницького, їх становлення та надбання.
- Проаналізувати, яка роль даних діячів у поширенні української культури та становленні українського народу як нації.

Хронологічні межі дослідження обумовлені діяльністю істориків і охоплюють період життя М.І. Костомарова (1817-1885 рр.), В.Б. Антоновича (1834-1908 рр.) та Д.І. Яворницького (1855-1940 рр.).

Методи та методологія досліджень. У роботі використано загальнонаукові методи історичного дослідження у вигляді аналізу, та спеціально-історичні, а саме історико-порівняльний. Ці методи дозволили проаналізувати діяльність М.І. Костомарова, В.Б. Антоновича та Д.І. Яворницького в ретроспективі.

Джерельний комплекс. В процесі роботи над зазначеною проблематикою використані наступні групи джерел. Першу групу складають роботи самих істориків, написані в процесі їхньої діяльності.

Серед джерел, які стосуються М.І. Костомарова, можна виділити такі: літературна творчість у вигляді книг, збірок [18; 20; 40]; науково-публіцистичні та етнографічні писання [12; 13]; дисертаційний матеріал [17]; результати наукових досліджень [19; 44; 47], які дають змогу проаналізувати погляди Костомарова на історію Русі та її устрій; дослідження народної творчості та її значення для історії [42]; а також праці, присвячені дослідженню козаччини та царського періоду [48–53].

Аналіз діяльності В.Б. Антоновича проводився за допомогою наступних видів джерел: дисертаційного матеріалу, присвяченого дослідженню Великого князівства Литовського [30], який дав змогу простежити українську історію на тлі польського періоду; дослідження козацької доби [58] як визначного періоду історії українського народу; дослідження історії міста Київ в різні його періоди [56; 57]. Дані праці дають можливість зрозуміти, яке значення той чи інший період несе для української історії.

Дослідження В.Б. Антоновича вдало продовжив Д.І. Яворницький, тож при аналізі діяльності даного діяча було використано такі джерела: авторські книги, присвячені історії запорозьких козаків [7–9] та дослідженню міста Катеринослава [28]; а також видані альбоми краєзнавчого характеру, що висвітлюють здобутки автора в дослідженні Дніпровських порогів [27], та інші [32]; каталог 1910 року, над яким працював Д.І. Яворницький, присвячений археології та етнографії [26]; епістолярна спадщина, що представлена листами діячів культури до Д.І. Яворницького [див. 38].

Другу групу джерел формують матеріали, що аналізують діяльність археографічних комісій – «Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов. 1843 – 1895 гг.» О. Левицького [37].

Історіографія. Дослідження та аналіз діяльності М.І. Костомарова, В.Б. Антоновича та Д.І. Яворницького набули великого розвитку і на сьогоднішній день мають багату історіографічну базу.

Історіографія дослідження діяльності М. І. Костомарова представлена такими доробками: збірка статей Ю. Пінчука [1]; аналіз життя, творчості та шляху історика від В. Смолія [2], О. Гончара [4]; висвітлення українофільської діяльності Костомарова О. Гончаром [3], Л. Філатовою [22], О. Соколовською [24]; та дослідження діяльності історика як видатного фольклориста і літературознавця М. Яценка [41].

Історіографія діяльності В.Б. Антоновича представлена працями, що аналізують досягнення і діяльність історика (О. Киян та ін. [5; 25]); висвітлюють роль Антоновича та його праць для майбутніх поколінь (С. Іваницька [16]); також слід зазначити працю, що характеризує здобутки історика для студентської наукової діяльності (Г. Кловак [21]); працю, присвячену пам'яті про В.Б. Антоновича М. Грушевського [29].

Дослідження діяльності Д.І. Яворницького та його внеску в історичну науку представлені історіографічними доробками стосовно фольклористичної та етнографічної діяльності історика – М. Шубравської [11], висвітлення життя і творчості Д.І. Яворницького – І. Кочергіна [35], та опису діяльності історика в Катеринославі – О. Журби [36]. Важливу частину складають праці, що характеризують внесок історика в дослідження козацької доби та її ролі для пізнання далекої історії, Л. Алексашкіної [31; 34]; також слід відмітити доробок, що висвітлює ставлення Д.І. Яворницького до українців та росіян, підкреслює їх відмінність та протилежність, С. Світленка [33].

Структура роботи: дипломна робота складається з анотації, змісту, вступу, 3-х розділів, 8 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків.

РОЗДІЛ І: М.І. КОСТОМАРОВ – ЯСКРАВІЙ ПРЕДСТАВНИК УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ – СЕРЕДИНИ ХІХ СТ.

1.1. Етапи формування М.І. Костомарова як особистості і вченого

Микола Іванович Костомаров – видатна та багатогранна постать української історії (Додаток 2). Без внеску М.І. Костомарова неможливо уявити сьогодення українського народу.

М.І. Костомаров народився 4 травня 1817 р. в слободі Юрасівка Острогозького повіту Воронізької губернії [1, с. 8]. На формування його особистості значною мірою вплинула нерівність класового стану родини Костомарова, а саме – батько був поміщиком, а мати за походженням – кріпачка. З дитинства М.І. Костомаров був кріпаком свого батька, а після його смерті перейшов у володіння найближчих родичів. Життя складалось важко, як і у багатьох українців того часу.

Юний М.І. Костомаров завдяки вихованню батьків з дитинства вбирав вільнолюбні ідеї та мав змогу отримати гарну освіту. Вже у 10-річному віці малий та здібний Микола був відправлений до Московського пансіону, а згодом до Воронежської гімназії, яку закінчив у 1833 році [39].

Але найбільшим проявом свого таланту і подальшим становленням себе як історика М.І. Костомаров завдячував періоду студентства. В 1833 році М. І. Костомаров став студентом на історико-філологічному факультеті Харківського університету, де був відмічений як здібний юнак. Перебування в університеті значно вплинуло на подальшу долю М.І. Костомарова. В Харківському університеті на той час популяризувались шеллінгство та гегельянство. Наука набирала обертів свого розвитку, тож вона була вільна від схоластичних догматів.

М.І. Костомаров багато працював, що робило його освіченою людиною. Його захоплювали стародавня література і мистецтво, також М.І. Костомаров опановував класичні мови [1, с. 9-10].

У 1836 році М.І. Костомаров завершив навчання в Харківському університеті, а в січні 1837 року вже наважився скласти іспит на отримання ступеня кандидата. З цього почалась ґрунтовна праця та занурення у вир наукових досліджень. Також, того ж 1837 року М.І. Костомаров вступив до Кінбурнського драгунського полку юнкером за прикладом рідного батька. Військова кар'єра далі не зрушила з місця, М.І. Костомаров почав захоплюватись археографією, натхнення більшало, тож під час перебування в Кінбурнському полку була створена перша студія Костомарова – опис Острогозького слобідського полку («Описание Острогского слободского полка»), – яка загубилася пізніше, під час арешту автора у справі кирило-мефодіївців [див. 1, с. 10].

М.І. Костомаров повернувся до Харкова, де завзято вивчав малоросійську поезію. А вже в 1838 році народився твір «Сава Чалий» [18]. Навесні був відправлений до Москви разом з А.Л. Метлинським, який на той час обіймав посаду бібліотекара в Харківському університеті. У Москві М.І. Костомаров слухав лекції та мав на меті отримати магістра з російської мови. Мрії були не захмарними, М.І. Костомаров завзято вивчав граматику та вдосконалював свої знання, щоб отримати бажане. Це виказує його дисциплінованість та жагу до розвитку, до життя та науки.

Влітку 1840 року М.І. Костомаров покращував свої знання з історії, маючи намір отримати ступінь магістра. А вже навесні 1841 року М.І. Костомаров відніс свою дисертацію про значення унії в Західній Русі до факультету, на якому навчався. Однак, з цією дисертацією виникли складнощі, тож М.І. Костомарову довелось внести зміни, і у підсумку досліджувати тему історичного значення російської народної поезії [40].

Через фінансові складнощі та життєві потреби згодом М.І. Костомаров влаштувався працювати помічником інспектора студентів в Харківському університеті.

Вже в 1843 році дисертація була готова та знову віднесена до Харківського університету. Тим часом розвиток М.І. Костомарова як поета та письменника покращився, М.І. Костомаров був надрукований в «Молодик», що присвячений статтям про етнографію «Малоросії», в якій був опублікований перший досвід М.І. Костомарова як дослідника.

Того ж року в травні М.І. Костомаров зацікавився Богданом Хмельницьким та навіть почав писати книжку про історичну епоху великого полководця та дипломата Богдана Хмельницького.

В 1844 році 13 січня відбувся захист дисертації М.І. Костомарова, над якою він дуже плідно працював. Історик отримав ступінь магістра історичних наук. Талант вченого був визнаний і остаточно підтверджений.

В серпні 1845 року М.І. Костомаров був назначений на посаду викладача Першої київської гімназії. Пізніше, 1846 року в травні М.І. Костомаров отримав пропозицію почати викладацьку діяльність в університеті Святого Володимира у якості викладача російської мови. Після прочитання випробувальної лекції М.І. Костомаров одногolosно був затверджений у викладацький колектив університету Святого Володимира.

Окрім дослідження історії епохи Богдана Хмельницького М.І. Костомаров почав писати «Слов'янську міфологію», тексти якої частково були присутні в лекціях історика. Саме так почалась його викладацька кар'єра, хоч і не досить довготривала. З тих пір творець української історії почав жити історією та наукою.

1.2. Наукова і політична діяльність М.І. Костомарова

Знаковою є громадсько-політична діяльність М.І. Костомарова, в якій він дотримувався ідеалів християнської історіософії в поєднанні з канонами

пізньопросвітницького раціоналізму, зокрема ідей справедливості, свободи та рівності.

Яскраве відображення цього було у написаній ним праці «Книга буття українського народу» [20]. У цьому творі, що увійшов до анналів української історичної та суспільно-політичної думки, широко представлено палітру нашої минувшини, проаналізовано тенденції розвитку України, її народу та державності на підвалинах етнонаціональної самобутності, але не винятковості, що свідчить про загальнолюдське розуміння історичного процесу, шанобливе ставлення до досвіду інших культур і народів.

Історику спала на думку ідея створити спілку, яка б транслиувала та поширювала ідеї взаємності слов'янського народу: шляхом літератури, науки та виховання майбутніх громадян. М.І. Костомаров створив устав, де головними умовами були: свобода релігійної приналежності, свобода національностей. Однією з головних ідей також було вивчення слов'янських мов, літератури та розвиток в сфері освіти. Ідеї були погоджені з товаришами, і було прийняте рішення назвати спілку на честь Святих Кирила та Мефодія, які були слов'янськими апостолами.

Програмні засади товариства, крім «Статуту Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія», були викладені в «Книзі буття українського народу» [20] та у відозвах «До братів українців», «До братів росіян», «До братів поляків» [див. 41].

Ідеологія діячів Кирило-Мефодіївського братства, що генетично була зв'язана з програмою декабристського «Товариства з'єднаних слов'ян» та з «Книгами польського народу і польського пілігримства», виражала позицію масової свідомості, що здобувала зерна соціального досвіду в легендарній історії християнства і виходила з просвітительських уявлень про природну рівність людей.

Вона передбачала мирний шлях поліпшення суспільного життя: усунення самодержавства як першопричини неволі народних мас, скасування кріпосного права, запровадження демократичного суспільства, соціальної

рівності (без царя і панів), утворення федерації рівноправних слов'янських народів. «Книга буття...» стала першим політичним маніфестом прогресивної української інтелігенції, декларацією соціальних і національних прав слов'янських народів. Товариство внаслідок доносу наприкінці березня 1847 р. було викрите, а М.І. Костомарова разом із Т.Г. Шевченком та іншими його членами заарештовано та заслано до Саратова [41].

У Саратові він був з 1849-го по 1856 рік, працював секретарем статистичного комітету, перекладачем при губернському управлінні, також був редактором неофіційної частини «Саратовских губернских ведомостей», брав участь у роботі губернського комітету із селянських питань. Поряд із цим М.І. Костомаров продовжує інтенсивно працювати над дослідженнями «Богдан Хмельницький», «Бунт Стеньки Разина», «Очерки домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII столетиях». Час від часу в місцевих виданнях з'являються його історичні, економічні, етнографічні замітки та записи російських народних пісень [див. 41].

М.І. Костомарова звільнили із заслання восени 1856 року, однак заборона працювати «по ученой части» не була знята. У квітні 1859 р. був запрошений очолити кафедру російської історії в Петербурзькому університеті як екстраординарний професор.

М.І. Костомаров багато зробив для вивчення етногенезу східнослов'янських народів, їхньої міфології, вірувань, словесної творчості, важко переоцінити його внесок у визначення менталітету українського народу та становлення його національної самосвідомості, обстоювання самостійності української мови й культури [41]. В своїй книзі «Автобиография» [40] М.І. Костомаров казав, що досліджував слов'янські народи та їх федеративний устрій.

Протягом десятків років Костомаров був активним учасником громадсько-політичного і культурно-національного процесу, володіючи неабияким хистом агітатора й публіциста [41].

У викладацькій роботі М.І. Костомаров ставив перед собою три головні завдання: висувати в дослідженні історичного життя на перший план роль народних мас, пізнавати життя народу в усіх його виявах і пропагувати ідею федералізму як вільного об'єднання народів на рівноправних взаємовигідних умовах. Ці настанови, крім лекцій, що користувалися великою популярністю, були розгорнені ним у цілому ряді наукових праць 60 — 70-х років: «Начало Руси» [19], «Две русские народности» [59], «Черты народной южнорусской истории» [44], «Мысли о федеративном начале в древней Руси» [47].

60–70-ті роки ХІХ століття були найпліднішим періодом у діяльності М.І. Костомарова. Поряд із В.М. Білозерським і П.О. Кулішем М.І. Костомаров бере активну участь в організації й виробленні програми першого українського журналу «Основа». По вівторках велись дискусії з приводу звільнення селян, обговорювалися політичні, філософські й естетичні питання. Як палка, діяльна натура М.І. Костомаров у своїх наукових пошуках виходив на кардинальні питання сучасності, що викликало широку полеміку (заперечення теорії норманського походження Руської держави, спростування інспірованих польськими реакційними колами тверджень про українське козацтво як антидержавну деструктивну силу, полеміка з приводу самого факту існування окремого українського народу, обстоювання його права на шкільну освіту рідною мовою) [13].

Після появи статті «Две русские народности», де Костомаров спробував визначити своєрідність рис національного характеру українців і росіян, російські шовіністичні кола, використавши окремі невдалі твердження автора, звинуватили його в «українофільстві» та сепаратизмі [див. 13].

У 70 — 80-ті роки з'являються такі відомі праці М.І. Костомарова як «Руина» [48] та «Мазепа» [49], «Личность царя Ивана Васильевича Грозного» [50], «Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей» [51] та ін.

М.І. Костомаров бере активну участь у громадському житті, зокрема у виробленні принципів університетської реформи та проекту заснування

вільного університету, підтримує модне тоді захоплення жінок працювати в артілях, виступає як літературний критик, веде багаторічну полеміку щодо української мови й літератури («Малорусская литература», «Мое украинофильство в «Кудеяре», «Малорусское слово», «Украинофильство» та ін.). Він відвідує місця історичних подій в Україні, у Пскові, Новгороді, Литві, бере участь в археологічних з'їздах у Києві й Тифлісі [див. 13].

Причетність М.І. Костомарова до громадського, наукового і культурно-літературного життя полягає не тільки в тому, що його самого творила епоха 30 — 80-х років, а й у тому, що він залишив на ній відбиток свого творчого духу, ставши, за словами І. Франка, «апостолом кращої долі України» [див. 41].

А на схилі життя М.І. Костомаров став одним із найкращих фахівців у царині джерелознавства історії України доби пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу [15].

Окреслені пріоритети М.І. Костомарова стосовно різних джерельних комплексів значною мірою вмотивовувалися його скерованістю на відтворення атмосфери минувшини, побутового інтер'єру, зрештою самого «духу» епохи [23].

1.3. Наукові концепції М.І.Костомарова та відображення в них історичної ролі України

Заслуги М.І. Костомарова у становленні історичної науки українського народу неможливо переоцінити. За довгі роки кропіткої роботи М.І. Костомаровим були написані десятки найважливіших фундаментальних праць з історії України та Росії. З-під його пера вийшли сотні статей і нарисів, кожен з яких і зараз має абсолютну наукову цінність.

Вперше М.І. Костомаров заявив про росіян та українців як два різні народи у своїй магістерській дисертації "О причинах и характере унии в Западной России" [17].

М.І. Костомаров одним з перших підняв питання необхідності підготовки і видання книг українською мовою. Захист М.І. Костомаровим права української мови на існування викликав спротив не тільки імперських чиновників, а й представників російської еліти [4].

Висвітливши наукові проблеми, М.І. Костомаров відобразив сучасну йому суспільно-політичну ситуацію, яка склалася у Російській імперії, а саме конфлікт необмеженої монархії і суспільства та необхідність реформації старого режиму в усіх сферах [14].

М.І. Костомаров підкреслював, що літературний рух української мови не може бути справою держави. Історик вдало доводить право будь-якого народу на власну мову і літературу. Він виводить власну теорію розвитку української мови. М.І. Костомаров наголошував, що руський народ ділиться на дві головні гілки – північно-руську та південно-руську, відповідно і мова на два наріччя – великоруське і малоруське.

М.І. Костомаров вважав, час розсудить, хто із двох народностей піде далі в інтелектуальному розвитку, але це можливо лише за умови повної свободи. М.І. Костомаров звинувачував «великоросів» у розпалюванні державного конфлікту. У політичному відношенні будь-які перешкоди розвитку української літератури погано відобразились на всьому слов'янському світові [4].

На думку М.І. Костомарова, немає сенсу дворянство чи інтелігенцію примушувати розмовляти українською, логічніше боротися за найнижчі верстви українського населення, залучивши їх до досягнень світової культури навчанням мовою, рідною і зрозумілою з дитинства. М.І. Костомаров бажав, щоб дворянство хоча б не шкодило українській справі.

М.І. Костомаров ділив українську інтелігенцію за походженням на два типи – з дворянства і «мужицького походження». Перша частина не надто

вболівала за справу розповсюдження українськості, інша ж більше розуміє потреби народу. М.І. Костомаров наважився її назвати «нашою надією», тобто майбутнім епіцентром українського руху [див. 15].

Ще одним важливим досягненням М.І. Костомарова як історика стало відтворення і реконструкція безперервності українського історичного процесу, а також обґрунтування його самостійності стосовно загальноросійської та польської історії в низці монографій ученого.

Серед опрацьованих М.І. Костомаровим важливих тем вирізняється тема історії козацтва, зокрема українського. Велику увагу у своїх роботах учений приділив процесу формування козацтва, його складу, козацьким рухам, з'ясуванню причин їх виникнення тощо.

Оригінальність поглядів на козацтво та його історичну роль полягала в тому, що історик не вважав козацтво негативним явищем у становленні національної державності, підкреслював притаманні козацтву традиції народної вольності та демократизму, які мали позитивний вплив на тогочасне суспільство.

Водночас він простежив виникнення і розвиток ядра вільного козацтва – Запорозької Січі, основу якої становив «народний елемент», докладно висвітлив історію цього феномена, увів до наукового вжитку термін «Християнська козацька республіка».

М.І. Костомаров відстоював самостійність української нації і самостійність її історії. У своїх працях «Богдан Хмельницький» [52], «Гетьманування Івана Виговського і Юрія Хмельницького» [53] та інших він аргументовано довів, що в українському народі, який століття був безправним, постійно жив волелюбний дух і прагнення до власної державності. Формуванню та зміцненню таких думок вченого сприяло його перебування на Волині в історичних місцях національно-визвольної війни під керівництвом Б. Хмельницького, трагічних подій битви під Берестечком, гайдамаччини, селянського руху першої половини ХІХ століття, особливо

подій, пов'язаних з народним героєм Устимом Кармалюком (1787 – 1835) [22].

Проблематика праць М.І. Костомарова має загальнолюдський сенс і конкретне втілення у науковому аналізі діяльності народів та окремих осіб. На його думку, результати діяльності попередніх людських поколінь пов'язані з розвитком матеріального і духовного життя народу.

Тому він вважав, що світ історії не може розглядатися залежно від людської волі. В цьому розумінні розвиток суспільства — природно-історичний процес. Проте такий процес не є автоматичним. Назрілі матеріальні й духовні потреби суспільства переломлюються в інтересах його носіїв (націй, народностей, соціальних груп, окремих осіб) і реалізуються в боротьбі та єдності їхніх зацікавлень [1].

Як історик М.І. Костомаров на противагу державницькій концепції й імперському централізмові з його деспотизмом і поневоленням народів утверджував провідну роль народних мас в історичному житті, досліджував визвольні народні рухи, увів у науковий обіг велику кількість архівних історичних документів і матеріалів. Він автор близько 300 фундаментальних наукових досліджень, критичних і полемічних статей, багато з яких безпосередньо стосуються минулого і тогочасного життя українського народу [41].

М.І. Костомаров був ініціатором створення популярної літератури для самоосвіти народу, порушував питання народної освіти рідною мовою та педагогічні проблеми, став одним із засновників недільних шкіл. Неабиякими є його заслуги у збиранні народної творчості, у вивченні українських звичаїв і побуту, в розвитку теоретичних засад народжуваної тоді фольклористики, у виробленні на основі народної естетики літературної теорії нової української літератури [41].

М.І. Костомаров став першим фаховим українським літературним критиком, одним з організаторів української журналістики, видавцем і популяризатором творів українських письменників, насамперед Т.Г.

Шевченка. Він перекладав твори слов'янських і західноєвропейських літератур, що сприяло розвитку українського літературного процесу [41].

Поряд із вивченням історії України й Росії визначна роль належить М.І. Костомарову в становленні нової української літератури, у розбудові в ній нових художніх напрямів, нової тематики й проблематики, інтегруванні в неї здобутків європейського літературного розвитку, у виробленні нового літературного стилю, творенні нових жанрів та засобів образного мислення [41].

М.І. Костомаров є одним з провідних теоретиків народницького руху в Україні. Він сприяв формуванню народницького напрямку в українській історіографії, використавши здобутки національного романтизму та фольклорно-етнографічних досліджень народного життя, а також ідеї вітчизняного месіанізму, панславізму, федералізму та егалітаризму.

М.І. Костомаров завжди надавав пріоритет народу, народним масам як вирішальному чиннику історичного процесу та переважно приділяв увагу висвітленню громадських рухів, повстань й інших явищ народної історії, хоча часто подавав останні в ідеалізованому та романтизованому вигляді [20].

Для його народницької концепції характерне негативне ставлення до ролі централістично-бюрократичної абсолютистської держави в історичному процесі [2]. Проте обстоювати українські інтереси М.І. Костомаров змушений був саме в політичному кліматі абсолютистської Росії, будучи переконаним прихильником еволюційного шляху поступу людського суспільства [4].

Підходячи до пізнання історичної ролі народних мас в історії як учений, М.І. Костомаров насамперед ставив питання про достовірність історичних джерел, які б виключали суб'єктивне тлумачення подій. Єдиним джерелом, де народ несвідомо виявляє себе таким, яким він є, на відміну від літератури, яка виражає інтереси тільки певного класу, на думку М.І. Костомарова, є словесна народна творчість [42].

Отже, народні пісні постають як літопис минулих подій, картина народного побуту, внутрішньої історії, як неповторне уявлення певного народу про самого себе і навколишнє середовище та як предмет філологічного дослідження.

Характеризуючи свій університетський курс лекцій з російської історії, Костомаров підкреслював, що він мав на меті довести, що держава (московська) є продуктом завоювання інших народів і меншою мірою дії географічних та етнографічних чинників [див. 41].

Оскільки українські романтики основним субстратом своєї народності та суб'єктом її історичного життя вважали козацтво, в суспільній думці уявлення про риси українського національного характеру склалися саме на цій базі. Всупереч гердерівській концепції м'якості й миролюбності слов'янського характеру складається думка про «залізний характер» українського народу, репрезентований козацтвом, про втілення ним боротьби духу з долею, про його демократизм, прагнення до свободи й незалежності.

Спроба з'ясування менталітету українського народу вперше була зроблена М.І. Костомаровим у праці «Об историческом значении русской народной поэзии» [42], розвинута в «Книзі буття...» [20] й набула форми концепції в «Двух русских народностях». Аналізуючи народні пісні, що характеризують погляди українців і великоросів на релігію, природу, родинне і суспільно-історичне життя, М.І. Костомаров доходить висновку, що велике місце у світогляді українців посідає природа. У її поетизації сконцентровані розвинуте чуття прекрасного, любові, духовності, поривання до ідеального, неземного [див. 41].

Порівняльна характеристика двох народностей у М.І. Костомарова набирає форми бінарних опозицій, співвіднесених із тодішнім становищем України у складі Російської імперії. Перша з них — народна демократія, народовладдя і самодержавство; друга — самостійність окремих етнічних частин, добровільне їх об'єднання, федералізм і державний централізм; третя — українське середньовіччя як егалітарне суспільство, «золотий вік» і

кріпосництво та панська сваволя сьогодні як продукт історичного розвитку деспотичного азіатського начала в Російській державі [41].

Важливою методологічною засадою загальнокультурної й історико-літературної концепції Костомарова, що набувала в тих умовах політичного характеру, було і питання про мову української літератури, яке він розглядав не тільки і не стільки в комунікативному, скільки в історичному й естетичному аспектах. Мова для нього — одна з головних ознак народності літератури, оскільки репрезентує не освічену верхівку суспільства, а народ із його світобаченням, звичаями, моральними й естетичними уявленнями. Таким чином, із появою Костомарівського огляду української літератури був пов'язаний перехід від емоційно-романтичного емпіризму 20 — 30-х років до перших системних оглядів здобутків української літератури з позицій літературної теорії, виникли зародки культурно-історичної школи в українському літературознавстві [41].

Початки української літератури М.І. Костомаров бачить у Київській Русі, де існувала своя книжна мова, що утворилася на базі церковнослов'янської й живої народної («руська мова»). Маючи загальнослов'янські витoki, українська мова є не наріччям великоруської, а явищем самобутнім, із власними граматичними й лексичними ознаками. На початковому етапі свого розвитку мова українського народу не мала літературних пам'яток й існувала, крім сфери живого спілкування, в усній поезії. Багато хто із сучасників, за словами М.І. Костомарова, називають прагнення писати українською мовою «непонятною прихотью», але українська мова має свої особливості, й тому багато чого, що нею можна виразити, неможливо висловити російською мовою. Таким чином, М.І. Костомаров доводить, що поява літератури українською мовою є історично закономірним явищем [41].

Проблема вільного національного розвитку українського народу, зокрема утвердження рівноправності його мови серед інших мов, не була предметом тільки науково-академічного інтересу М.І. Костомарова. Крім

наукових праць, ці питання він порушував у численних своїх полемічних виступах («Ответ на выходки газеты «Czas» и журнала «Revue Contemporaine», 1861; «Правда полякам о Руси: по поводу новой статьи в «Revue Contemporaine», 1861; «Правда москвичам о Руси», 1861; «Мысли южноруса», 1862; «О преподавании на родном языке в Южной Руси», 1863; «О некоторых фонетических и грамматических особенностях южнорусского (малорусского) языка, несходных с великорусским и польским», 1863), у заявах і листах. Так, в одному з листів до А. Д. Блудової він писав: «В политическом отношении всякое со стороны великоруссов заявление покушения на прекращение развития литературного движения южнорусского языка вредно будет отзываться у других славянских народов. А мы должны работать для будущего соединения славянских племен» [див. 41].

З діяльністю М.І. Костомарова пов'язана поява в Україні культурно-історичної школи у літературознавстві. Стаття «Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке» 1843 року по суті перша професійна критична праця в українському літературознавстві. М.І. Костомаров приділяв увагу проблемі самобутності української літератури, її народності, з'ясування ідейно-естетичних функцій комічного в літературі — на прикладі творчості І. Котляревського і М. Гоголя, також Марка Вовчка [див. 24].

Висновок до розділу

Отже, становлення Миколи Івановича Костомарова почалось ще в дитинстві, коли юний майбутній історик зацікавився вивченням багатьох мов, захоплювався історією, літературою, мистецтвом. Він мав чітку ціль: стати науковцем, долаючи перешкоди на своєму шляху. Отримавши науковий ступінь, М.І. Костомаров почав працювати викладачем.

Чимало робіт Костомарова прославляють українську історію, мову та літературу. В його роботах простежувався раціоналізм, висвітлення ідей справедливості, свободи та рівності. Також, М.І. Костомаров намагався дослідити відтворення і реконструкцію безперервності українського історичного процесу, обґрунтувати його самостійність стосовно загальноросійської та польської історії. Багато уваги вчений приділяв історії України. У викладацькій діяльності Костомаров віддавав перевагу ідеям федералізму як вільного об'єднання народів на рівноправних взаємовигідних умовах. Також історик займався аналізом слов'янського питання, зокрема таких понять, як: «слов'янофільство», «панславінізм», «українофільство».

М.І. Костомаров піднімав питання необхідності підготовки і видання книг українською мовою. Також, історик є одним з провідних теоретиків народницького руху в Україні і новатором у створенні нової української літератури, розбудові нових художніх напрямів, тематики, проблематики, інтегруванні з європейською літературою та виробленні нових жанрів.

РОЗДІЛ II: ТВОРЕЦЬ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ШКОЛИ

В.Б. АНТОНОВИЧ

2.1. Розвиток української історичної науки в другій половині XIX ст.

Для української історичної науки XIX століття ознаменувалось створенням осередків з дослідження та вивчення історії, а також підготовки професійних істориків. Щодо розвитку української історичної думки, то її активне вдосконалення припадає на першу половину XIX століття. Акцент в історичних дослідженнях припадав на критичне ставлення до джерел та пошук нових способів відшукування важливих текстів для дослідження.

З першої половини 1880-х років в центрі уваги істориків постає проблема селянства. В українській історіографії виникає народницький напрям, що стає домінуючим у працях М.І. Костомарова, В.Б. Антоновича та інших. В їхніх працях український народ відображений як незалежний та самостійний суб'єкт історичного процесу. Акцент робиться на соціальній та побутовій історії українського народу, який ототожнювався із селянством [43].

Осередками розповсюдження народницького напрямку були: часопис «Основа» (1861-1862 роки), Південно-Західний відділ Російського географічного товариства (1870-ті роки), журнал «Киевская старина» (1880-ті роки).

Всі творці народницького напрямку мали на меті одне: виокремлення українськості та її розповсюдження. М.І. Костомаров тлумачив суспільство як однорідність без верств. Він був прихильником запорожців і негативно ставився до діяльності гетьманів, бо вважав, що їхні дії – це ознака і прояв честолюбства. П.О. Куліш захоплювався козацтвом та старовиною в романтичному стилі. Згодом під впливом польської історіографії П.О. Куліш почав досліджувати роль шляхти в історії українців. Саме це захоплення спонукало до активних наукових пошуків і дискусій, розвивало критичне ставлення до українського минулого. О.М. Лазаревський досліджував

соціальну історію Гетьманщини. Він вперше ґрунтовно на підставі відповідних документів обґрунтував тезу, що запровадження кріпацтва в Лівобережній Україні імператрицею Катериною II було, по суті, завершенням соціально-економічних процесів, що тривали на цих теренах з 1650-х років. Левову долю О.М. Лазаревський в своїх працях присвячував вивченню історії козацької старшини та шляхти (наприклад: «Очерки малороссийских фамилий» [54], «Люди старой Малороссии» [55]). Наступна видатна постать народницького напрямку – це М.П. Драгоманов. Він розумів суспільний процес як поступовий, підпорядкований внутрішньому законові прогресу та поширення політичних і моральних ідей. Його особливо цікавили можливості використання сучасних йому методологічних підходів європейської фольклористики, базованих головним чином на широкому порівняльному аналізі, для дослідження української народної словесності. М.П. Драгоманов одним із перших звернув увагу на необхідність розробки власної наукової української термінології (більшість праць з української історії того часу були написані іноземними мовами) [див. 43].

Найбільш вдало народницький напрям в українській історіографії представлений в працях В.Б. Антоновича та його учнів. В.Б. Антонович вважав провідною ідеєю історії українського народу ідею широкого демократизму. Козаччина у В.Б. Антоновича інтерпретувалась як нова форма громадсько-вічевого ладу.

В.Б. Антонович створив наукову школу, діяльність якої відзначалась документалізмом. Поряд з пієтизмом у ставленні до документів, студії представників школи В.Б. Антоновича вирізнялись намаганням залучити до історичного аналізу підходи і здобутки інших галузей наукових знань: мовознавства, літературознавства, соціології, географії, економіки, етнографії та ін. [43].

Ближче до ХХ століття народницький напрям почав активно поширюватись, та його представники заохотились відкривати нові наукові школи (наприклад: Історичне товариство Нестора-літописця, Історико-

філологічне товариство імені Т.Г. Шевченка та ін.). Цей розвиток свідчить про високий ступінь зрілості та самодостатності тогочасної української історіографії.

Найвищий розвиток народницької історіографії припав на діяльність М.С. Грушевського. Історик пропонував в своїх працях вивчати історію саме народу, а не держави. Чимало уваги М.С. Грушевський приділяв розвитку міст та міському життю. Також, історик вдало аналізував особливості етнічного розвитку Київської Русі, роль давньоруської спадщини в долі східних слов'ян. М.С. Грушевський та його учні доводили історичну тяглість української історії від Київської Русі через Галицько-Волинське князівство, Литовсько-Руське (тобто Велике князівство Литовське), та через пам'ять про них та традиції, що йдуть від них до нової української нації вже після ХХ століття.

2.2. В.Б. Антонович як історик, археолог, джерелознавець, етнограф

Володимир Боніфатійович Антонович залишив по собі велику наукову спадщину. Його роль є визначною в розвитку історії, археології, етнографії та історичної географії. Але розпочати варто з короткого опису дитинства видатного діяча ХІХ століття.

В.Б. Антонович народився в місті Махнівці, Махнівського повіту Київської губернії. Родина була незаможних польських шляхтичів. Навчався в 1-й та 2-й гімназіях Одеси. В 1855 році закінчив медичний, а в 1860 році – історико-філологічний факультети Київського університету зі ступенем кандидата історико-філологічного факультету [45].

В 1861 році приєднався до лав «хлопоманів», які вважали, що український народ має право на своє національне відродження. Саме з цього рішення почалось становлення В.Б. Антоновича як громадського діяча і в майбутньому визначної постаті української історії (Додаток 3).

Сфера наукових інтересів Антоновича вражає своєю різноманітністю. При цьому вчений не йшов уторованими стежками, а вніс у кожную з наук, якими займався, нові, свіжі ідеї [25].

У образі В.Б. Антоновича виокремлювались такі риси, як чесність, добро, сила духу. В.Б. Антонович, будучи вченим, поставав як людина глибоких знань, археолог, нумізмат, літературний критик, видатний професор, який розвивав у «учнів» безкорисливу любов до наукової праці [16].

У 1860-х роках було кілька центрів української національної думки: петербурзький, полтавсько-харківський та київський. Найвидатнішою постаттю київського центру був В.Б. Антонович, яскравий представник і керівник української студентської молоді 60-х років [5]. Історик читав студентам цікаві історичні лекції та допомагав пізнавати рідний край, таким чином В.Б. Антонович мав на меті одне: збільшити кількість української інтелігенції. Під впливом В.Б. Антоновича виростили патріоти.

Історичні дослідження В.Б. Антоновича базуються на давньоруській та західноруській історії. В межах досліджень західноруської історії В.Б. Антонович торкнувся таких важливих питань, як: процес створення Литовсько-руської держави, історія козаччини та гайдамаччини. В історії Русі історик простежує процес боротьби між общиною і дружинно-феодалним, або навіть княжим суспільством. Так, історик наголошував, що попри появу князів та дружинників, суспільство «живе минулим звичаєм і тільки мир з боку сусідів і варягів окупає даниною, що сплачується на користь князя» [5, с. 236].

Праці В.Б. Антоновича, які стосувались історії Києва, не досить великі, але важливі, а особливо «Киев во времена дохристианские» [56] та «Киев в княжеское время» [57]. Особливу увагу історика привертав Литовсько-руський період української історії. Результатом цих досліджень є докторська дисертація на тему «Очерк истории великого княжества литовского до смерти Ольгерда» 1877 року [60]. Також, В.Б. Антонович любляв

досліджувати період Люблінської унії, якій історик присвятив найбільше своїх праць та монографій. Найбільш популярна праця – «О последних временах казачества на правом берегу Днепра» [58]. Період «Гайдамаччини» В.Б. Антонович теж висвітлив в деяких своїх монографіях. Окрім зазначених праць, історик встиг опрацювати ряд завдань, що присвячені історії українсько-польських відносин. Не оминув історик і церковне життя, щодо якого вийшли праці: «Отношение польского государства к православию» та «О положении православной церкви у Украине с 17 по 18 век» [див. 5, с. 240].

В.Б. Антонович, маючи великий археологічний та історичний досвід, перший наважився закласти нову історичну школу, що на меті мала висвітлити та глибше дослідити початок періоду рідної історії через студіювання фактів літописів поруч з археологічними знахідками.

В.Б. Антонович вдало систематизував результати своїх археологічних досліджень на території України. Саме завдяки В.Б. Антоновичу зараз всі бажаючі можуть дізнатись про далеку історію рідного краю доісторичного минулого. До В.Б. Антоновича фактично української археологічної науки не існувало, бо аматори цієї справи частіше робили гірше, аніж добре: робили невлучні висновки, що призводило до гальмування розвитку даної галузі науки.

Протягом 1863 — 1870 років В.Б. Антонович працював у Київській Археографічній комісії. То були роки, коли вчений фактично уособлював головну творчу силу цієї організації, випускаючи рік у рік з методичною пунктуальністю свої фундаментальні праці [25].

Діяльність В.Б. Антоновича була тісно пов'язана із загально-російськими з'їздами, які організовували граф та графиня Уварови. У 1871 році В.Б. Антонович відвідав 2-й Археологічний з'їзд у Санкт-Петербурзі, куди його було відряджено від Київського університету. На цьому з'їзді В.Б. Антонович представив класифікацію давніх могил на території українських земель. Завдяки своїй медичній підготовці, а саме закінченню медичного

факультету Київського університету, В.Б. Антонович виявляв неабиякий інтерес до вивчення антропології.

Під час дослідження пам'яток неолітичного періоду В.Б. Антонович першим звернув увагу на печери, що розташовані на українських землях, і розпочав їх наукове студювання. На основі геологічних даних печери було поділено на штучні лесові, що знаходились в Дніпрянському районі, і на природні скельні, які є Дністрянськими.

У 1870 році за дисертацію «Останні часи козацтва на правій стороні Дніпра» [58] В.Б. Антонович отримує ступінь магістра наук, і його призначають штатним доцентом на кафедрі російської історії Університету Св. Володимира.

В 1878 році В.Б. Антонович захищає докторську дисертацію «Нарис історії Великого князівства Литовського» [30]. Проте дослідження про Литву доведене ним лише до смерті Ольгерда, залишившись єдиною його історичною працею, що виходить за межі української історії. Варто констатувати, що обидві дисертації історика відзначалися багатою джерельною базою та новизною вибраної тематики, і тому не дивно, що вони привернули до себе значну увагу й отримали цілий ряд позитивних відгуків визнаних фахівців, які відмітили не лише значну наукову вартість цих праць, але й талант їх автора як дослідника. Після роботи над зазначеною дисертацією В.Б. Антоновичу присвоїли ступінь доктора російської історії, він стає дійсним професором російської історії Київського університету.

1880 року Антоновича обирають деканом історико-філологічного факультету, на цій посаді він залишається до 1883 року. У сфері дослідження історичної географії варто відзначити, що В.Б. Антонович протягом 1886-1889 років читав курс з цієї дисципліни, спеціально для нього історик виготовив археологічні карти українських земель та показував її під час лекцій.

В.Б. Антонович вдало підкреслив, що такі типи національностей як: польський, великоруський та український відмінні між собою перш за все

будовою та кістковою системою, кольором шкіри, очей та волоссям. Багато фізіологічних особливостей вказують на те, що ці три типи дуже різняться між собою і мають суттєві відмінності.

Слід зазначити, що даний курс географії, представлений В.Б. Антоновичем, через свою революційність не міг бути надрукований в Росії, через повне розвіювання наративів. Це був перший з географічних курсів України.

Якщо аналізувати етнографічні видання, то можна сказати, що найбільшою заслугою В.Б. Антоновича як етнографа є видання ним спільно з М.П. Драгомановим двох томів «Історичних пісень» [див. 25]. Видавці зібрали в цій праці значну кількість шедеврів народної творчості, причому з багатьма варіантами, давши до кожного з них короткі, але змістовні пояснення. Двотомник відкриває прекрасна вступна стаття, що, по суті, являє собою загальний огляд історичної поезії українського народу.

2.3. Роль В.Б. Антоновича у становленні та розвитку української історичної школи

В.Б. Антонович є унікальною постаттю української історії. М.С. Грушевський називав В.Б. Антоновича істориком, схильним до схематизації та синтезу, а також майстром української історії [29]. Насамперед, В.Б. Антонович шукав синтезу історичного розвитку Правобережної України XVI-XVIII століття. Знайшов його в українській козаччині. Саме історія козаччини спонукала В.Б. Антоновича до розвитку в сфері наукового дослідження.

Протягом кількох десятиліть В.Б. Антонович обіймав посаду викладача на кафедрі історії в Київському університеті. Це було поштовхом до створення нової української історичної школи. Колись на цій кафедрі викладав М.І. Костомаров, а її засновником був М.О. Максимович. Створення «Київської школи» - визначна подія в житті В.Б. Антоновича.

Розуміючи наукові знання як чинник національного самопізнання й самоспостереження, як складову частину культури, В.Б. Антонович розробив програму видання багатотомної «Руської історичної бібліотеки». Він та його оточення особливого значення надавали популяризації української історії та культури.

Школа В.Б. Антоновича визначилася солідним знанням історіографії, методології історичного дослідження. В особі О.І. Левицького, Д.І. Багалія, І.А. Лінниченка, І.М. Каманіна, М.В. Довнар-Запольського, М.П. Шашкевича, П.В. Голубовського, В.Г. Ляскоронського, П. Іванова, М.В. Стороженка, О.С. Грушевського, М.С. Грушевського, В.Ю. Данилевича поклала підвалини новітньої української історіографії (Додаток 1), з вичерпною повнотою розробила історію окремих областей України-Руси та історію Великого князівства Литовського, до якого протягом XIV-XVI століття належала більшість українських земель. Заслуги учнів професора Антоновича у розробці проблем історії України очевидні: київська школа немовби заново відкрила історію українського народу, що була повністю зігнорована централістською системою С.М. Соловйова і його великодержавних послідовників [6, с. 61].

Варто зазначити, що значний вплив на подальший життєвий шлях В.Б. Антоновича, на його остаточне рішення присвятити себе вивченню історії України справило знайомство з М.О. Максимовичем [25].

Головною цінністю «Київської школи» для історії України було дослідження історії українських і білоруських земель Київської держави й Великого Князівства Литовського [5, с. 284].

В 1896 році «Киевская старина» завдяки В.Б. Антоновичу оголосила конкурс на написання історії України (Малоросії за тодішньою термінологією).

Володіючи неабиякими аналітичними здібностями, В.Б. Антонович прагнув до виділення головних напрямів у розвитку українського

суспільства, до створення «філософської», тобто узагальнюючої, генералізуючої історії України [25].

Аналізуючи історичні праці В.Б. Антоновича та його підхід до українства, можна сказати, що в поглядах В.Б. Антоновича на історію дістали своєрідний вияв буржуазно-ліберальні тенденції в тогочасній історіографії. Незважаючи на послідовний об'єктивний ідеалізм ученого і певні консервативні риси, властиві його теоретичним побудовам, розроблений ним принцип діалектичного розвитку українського історичного процесу відіграв визначну роль у дальшому поступі вітчизняної історичної думки.

Висновки до розділу

Діяльність В.Б. Антоновича припала на XIX століття, коли простежувався активний розвиток української історичної науки. Цей період ознаменувався появою народницького напрямку і його основних представників: М.І. Костомарова та В.Б. Антоновича. Метою діяльності прихильників народницького напрямку було виокремлення української історіографії та її розвиток.

Варто зазначити, що роль В.Б. Антоновича є визначною в розвитку історії, археології, етнографії та історичної географії. Велика заслуга В.Б. Антоновича була в підтримці вогню національного відродження. Саме завдяки археологічному внеску історика та його ґрунтовним дослідженням, зараз студенти історичних факультетів можуть вивчати та досліджувати історію рідного краю, аналізувати здобутки В.Б. Антоновича і поглиблювати вивчення історії українського народу.

В сфері дослідження історичної географії В.Б. Антонович відзначився тим, що його курс був першим з географічних курсів України. В своїх лекціях В.Б. Антонович докладно характеризує особливості українського народу та їх прояви в побуті, економіці, літературі, мистецтві та в цілому в народній творчості.

Володимир Боніфатійович створив «Київську школу», яка стала осередком витоків новітньої української історіографії, сприяла розширенню історіографічної бази та збагатила українську історіографію.

В.Б. Антонович відкривав нові горизонти історичного дослідження. Саме тому творчість цього, безперечно, видатного вченого повинна зайняти належне місце серед кращих здобутків української історіографії, стати об'єктом глибокого аналізу науковців і широко доступною для всіх, хто цікавиться історією України.

РОЗДІЛ III: Д. І. ЯВОРНИЦЬКИЙ – ПРЕДСТАВНИК УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

3.1. Д.І. Яворницький як історик і археолог та громадський діяч

Дмитро Іванович Яворницький – видатний український історик, археолог, етнограф, археограф, краєзнавець та громадський діяч.

Д.І. Яворницький (Додаток 4) родом із села Сонцівка, що тепер в межах с. Борисівка Харківського району Харківської області. Народився майбутній історик 25 жовтня 1855 року.

Дитинство Д.І. Яворницького пройшло у скрутних умовах матеріальних нестатків. Саме з дитинства Д.І. Яворницький почав захоплюватись історією Запорозької Січі, бо батько час від часу читав малому Д.І. Яворницькому твір Миколи Гоголя «Тарас Бульба» [див. 46]. Початкову освіту Яворницький здобув у рідному селі, а у 1867 р. почав навчатися в Харківському повітовому училищі, куди він потрапив випадково, завдяки дружбі із сином власника економії в Сонцівці. По закінченні училища він повернувся додому і через деякий час, у 1874 році, за сімейною традицією, вступив до Харківської духовної семінарії. Це сталося за наполяганням батька.

У 1877 р. Яворницький вступив на історико-філологічний факультет Харківського університету, де і відбулось його становлення як вченого під впливом проукраїнських викладачів Олександра Потебні та Миколи Сумцова. У студентські роки предметом його наукових інтересів стало запорозьке козацтво. На 2-му курсі він визначився з темою дослідження: «Виникнення та устрій Запорозького коша», почав вивчати літературу, шукати джерел, що висвітлювали історію запорозького козацтва [див. 46].

У розбудові Української незалежної держави чи не найважливішу роль відіграє формування національної самосвідомості та історичної пам'яті українського народу. Почуття любові до України, глибока повага до вікових

народних традицій – це невичерпні джерела духовності, моралі та культури сучасної людини, і саме це притаманне Д.І. Яворницькому [31].

Вболіваючи за розвиток української культури, вчений був не тільки «глашатаєм слави запорозької», а й пропагандистом української літератури, культури [11].

Головний науковий інтерес Д.І. Яворницького проявляється в дослідженнях історії запорізького козацтва. Історику вдалось здійснити комплексне дослідження територій, де в свій час була розташована Запорізька Січ.

Зародження наукових інтересів Д.І. Яворницького розпочалось із знайомства з різними представниками інтелектуальної та соціальної еліти. Знаковим для Д.І. Яворницького було знайомство з «Колумбом» Придніпров'я, підприємцем, меценатом, краєзнавцем і колекціонером О.М. Полем [31].

Працюючи в різних навчальних закладах Петербургу з 1884 року, Д.І. Яворницький переважну більшість свого часу віддає оформленню знайдених під час експедицій матеріалів, що утворюють спадщину запорізьких козаків. Виходять друком ґрунтовні краєзнавчі праці: «Количество и порядок Запорожских сечей с топографическим очерком Запорожья» 1884 р.; «Поїздка на Запоріжжя» 1884 р.; «Переправа через дніпровські пороги» 1885 р.; «Звіт про поїздку на Запоріжжя» 1886 р.; «Архівні матеріали історії Запоріжжя» 1886 р.; «Остров Хортица на речке Днепр» 1886 р.; «Запорожье в остатках старины и преданиях народа: с 55-ю рисунками и 7-ю планами» 1888 р. [див. 31]. Ці праці різноманітні, деякі містять географічний опис території Запоріжжя від скіфських до козацьких часів, а деякі - відомості історико-топонімічного і краєзнавчого характеру, тобто інформацію про виникнення та історію міст, сіл, розмовні топоніми Південної України, систему регіональних топонімів, дослідження етимології топонімів, гідронімів, мікротопонімів та дослідження біоісторіографічного характеру.

Згодом активна наукова і публіцистична діяльність Д.І. Яворницького стала перешкоджати імперській політиці, і в 1892 році Д.І. Яворницький був звинувачений у «пропаганді сепаратизму». Через це царська влада відіслала Д.І. Яворницького в Середню Азію, але і там історик продовжує свої історичні дослідження в даній місцевості. Там же за плідну працю Д.І. Яворницький був нагороджений орденом Станіслава III ступеня та Бухарською золотою зіркою III ступеня.

Спостереження над звичаями, одягом, побутом, лексикою середньоазіатських народів привели вченого до висновку, що вивчення історії, культури народу стародавньої Русі слід починати не із Західної Європи, а зі Сходу, з Середньої Азії. Яворницький взагалі вважав, що Схід мав куди більший вплив на Київську Русь, аніж Захід [11].

З 1894 року почався «московський» період для Д.І. Яворницького. В його творчості цей період був значущим. У Москві активізується і літературно-громадська діяльність вченого. Цьому значною мірою сприяють ділові зв'язки з літературно-мистецькими колами Москви, участь у літературних вечорах, дискусіях. Найчастіше Д.І. Яворницький відвідував вечори відомого на той час педагога Д. І. Тихомирова, видавця журналів «Детское чтение» і «Педагогический листок», редакція яких, за свідченням сучасників, була в 90-х роках осередком літературного життя Москви [див. 11].

Виявляючи великий інтерес до питань образотворчого мистецтва, Д.І. Яворницький підтримував дружні контакти з І. Рєпіним та іншими українськими і російськими художниками. Своєю романтичною закоханістю в запорожців він заохотив не одного художника до відтворення героїчних сторінок історії Запорозької Січі. Його впливу зокрема зазнали С. Васильківський, М. Самокиш, М. Струнников, О. Сластьон, не кажучи вже про І. Рєпіна [11].

Але попри великий розвиток Д.І. Яворницького під час «московського» періоду і всі можливості, які були перед ним, працюючи в Москві, Д.І.

Яворницький весь час мріяв влаштуватись в Україні. Історик підтримував тісні зв'язки з літературною та науковою громадськістю України: письменниками, композиторами, етнографами, видавцями, істориками, мовознавцями, артистами, вченими [11].

В 1900 році Д.І. Яворницький видав альбом «З української старовини» [32].

В 1902 році Д.І. Яворницький стає директором Катеринославського обласного музею ім. О. М. Поля, а пізніше – членом Катеринославської архівної комісії, Катеринославського наукового товариства та інших поважних наукових товариств. Музей, який заснував в Катеринославі Д.І. Яворницький, зібрав велику колекцію південноукраїнської старовини, значну частину якої становить зібрання О. Поля. Цей музей став центром козакознавства в майбутньому [31].

Для поповнення колекції музею Д.І. Яворницьким було розпочато активні дослідження на Катеринославщині, де у курганах, приватних колекціях та архівах зберігались залишки старовини, а місцеві жителі переказували легендарне минуле степових козаків.

Цінним джерелом для розвитку історії української музеєології стала праця Д.І. Яворницького «Каталог Катеринославського обласного музею ім. А. Н. Поля» 1910 року [26].

Справжнім дітищем Д.І. Яворницького було створення в 1921 році науково-дослідної кафедри українознавства при Інституті народної освіти у Катеринославі. Пріоритетом діяльності кафедри були: підготовка наукових співробітників та дослідження проблем українознавства в регіональному масштабі. Також, осторонь не залишились питання місцевої історії, історії України взагалі, археології та етнографії. Тематику досліджень кафедри формував Д.І. Яворницький, і визначив він її так: дослідження історії місцевого краю, робота з архівними документами, робота з джерелами та свідченнями про запорізьких козаків, етнографічні матеріали сіл України.

Краєзнавство завдяки Д.І. Яворницькому зайняло визначне місце у навчально-виховному процесі Інституту народної освіти [46].

Протягом 1927-1932 років Д.І. Яворницький очолював науково-дослідну експедицію під час спорудження Дніпрогесу. На місці проводились розкопки могил, етнографічно обстежувались села, фотографувались матеріали. Дана експедиція вивчала узбережжя Дніпра та ті місцевості, які можуть бути затоплені. З Дніпрогесівської експедиції почав діяти закон про обов'язкове науково-археологічне вивчення території, на якій планується велике будівництво або ж меліоративні роботи. Ініціатором був Д.І. Яворницький.

Археологія цікавила Д.І. Яворницького як одна з ланок у вивченні історії та побуту народу, особливо запорозьких козаків. Особисто побувавши на місцях розташування Січей, Д.І. Яворницький зробив їх історико-географічний опис та дав ґрунтовну характеристику залишкам. У багатьох статтях вчений розповідав про археологічні розкопки, які щороку здійснював влітку на Україні, детально характеризуючи знайдений матеріал [11].

Унікальною працею в галузі географії можна вважати опис порогів Дніпра, а саме працю «Дніпрові пороги. Альбом фотографій з географічно-історичним нарисом», видану 1928 року [27].

Щороку влітку Д.І. Яворницький подорожував по Україні, виступав з лекціями про запорожців, брав участь в археологічних розкопках, вбирав народну творчість, цікавився побутом народу. У кінці 20-х – на початку 30-х років ХХ століття Д.І. Яворницький тісно співпрацював із сільськими вчителями – краєзнавцями В. Соляником та М. Лояном. На цей час він був уже широко відомим істориком запорозького козацтва, автором цікавих історико-фольклорних робіт та багатьох напівбелетристичних статей про подорожі на колишню Запорозьку Січ. Історика добре знали і як ревного збирача, оборонця та цінителя історичних пам'яток [11].

Після впровадження аспірантури в закладі, де працював Д.І. Яворницький, чимало людей отримало ступінь науковця. Після випуску з

кафедри українознавства, яку очолював Д.І. Яворницький, історики детально досліджували історію, краєзнавство, археологію, етнографію та фольклор.

Окрім своєї наукової діяльності Д.І. Яворницький відзначився вчинками громадського характеру. Наприклад, історик був ініціатором перейменування деяких катеринославських вулиць. На Соборній горі завдяки його зусиллям з'явилася вулиця О. Поля. За активної участі Дмитра Івановича в місті був споруджений перший будинок в українському стилі – Будинок Хрінникова (зараз готель «Україна»). Спонсор проекту В.М. Хрінников втілює у проекті будинку багато його ідей. Д.І.Яворницький був серед ініціаторів створення «Просвіти» в Катеринославі у 1905 р. і активним її членом. В період революції 1917-1920 років Д.І. Яворницький продовжував займатися просвітницькою діяльністю: читав лекції з історії запорозького козацтва, про українські народні традиції тощо [35].

Фольклорно-етнографічні записи Д.І. Яворницького з кожним роком поповнювалися, а публікація їх, як і раніше, становила великі труднощі. Вчений вишукує найменшу нагоду, аби в статтях, інформаціях, повідомленнях публікувати зібраний матеріал. Іноді йому щастить у газетах чи журналах друкувати тільки той або інший переказ, легенду чи пісню [11].

Інтереси Д.І. Яворницького не обмежувалися суто українським фольклором; в його записах часто зустрічаються російські перекази, які він публікував поряд з українськими. Виявляючи неабияку обізнаність з усною творчістю російського народу, він вдається до паралелей, зіставлень, підкреслюючи спільні риси в культурі двох братніх народів. Українські народні перекази доводилося інколи перекладати російською мовою, бо українською неможливо було їх опублікувати. У кожному такому випадку робилося відповідне застереження. Але здебільшого навіть у російських виданнях зібраний матеріал друкувався мовою оригіналу [11].

Також, Д.І. Яворницький був прибічником організації в Україні національної (автокефальної) церкви. За активної участі Д.І.Яворницького в травні 1917 року в Преображенському соборі відбулася перша служба

українською мовою. Архієпископ Катеринославський Агапіт перебував тоді під сильним впливом Д.І. Яворницького і навіть погоджувався з ідеєю «відродження Української церкви на Січеславщині» [10, с.75-76].

Д.І. Яворницький став творцем першої наукової історії міста Дніпропетровська. Лише своєю присутністю і діяльністю в Катеринославі-Дніпропетровську Д.І.Яворницький зробив це місто одним з важливих центрів духовного тяжіння сучасного йому суспільства [36, с.147].

Останні роки життя Д.І. Яворницького були плідними. Історик збирав і впорядковував фольклорні пам'ятки, а також етнографічний і лексичний народознавчий матеріал. Вчений, працюючи археологом, встигав ґрунтовно опрацьовувати краєзнавчу джерельну базу. В 1937 році світ побачила «Історія міста Катеринослава» [28]. Це енциклопедичне видання має виразний історико-краєзнавчий характер.

Також, об'єктом наукового інтересу Д.І. Яворницького стала творчість Т.Г. Шевченка. Його поему «Гайдамаки» Яворницький назвав гарною поемою, в якій загалом правдиво змальовано гайдамаків, що боролись за економічні й політичні права проти панської Польщі [див. 11].

Літературна спадщина Яворницького немала за обсягом і своєрідна за характером. Літературно-естетичні смаки й уподобання Д.І. Яворницького формувались під впливом демократичної літератури. Тематика поетичних і прозових творів Д.І. Яворницького, як правило, не виходить за межі інтересів сільського трударя, інтелігенції. У прозових творах Д.І. Яворницького соціальний мотив звучить виразніше [11].

Діяльність Д.І. Яворницького як фольклориста й етнографа розвивалась разом з вдосконаленням усієї фольклорно-етнографічної науки на Україні. З самого початку своєї наукової роботи вчений надавав великого значення фольклорно-етнографічній науці, яка, тісно пов'язана з іншими суспільними науками, дає багато для вивчення життя й духовного обличчя народу [11].

3.2. Роль досліджень Д.І. Яворницького для української історичної науки

Д.І. Яворницький приділяв велику увагу регіональним дослідженням, що приводило його до студіювання місцевої історії. Дослідження Д.І. Яворницького набували з часом краєзнавчого відтінку. Широко вивчались питання історичного та географічного краєзнавства, місцевої генеалогії, сфрагістики, геральдики, охорони пам'яток історії та культури. Праці Д.І. Яворницького можна розглядати як комплексні дослідження краєзнавчого характеру.

Д.І. Яворницький як дослідник зробив вибір на користь вивчення історії України, насамперед теренів колишніх Вольностей Війська Запорозького низового, ще у ранній молодості. Саме Україна з її територією, людністю, мовою, культурою, духовністю, звичаями та минувшиною набула характеру одного з ключових символів його історичної пам'яті. Для Д.І. Яворницького Україна назавжди стала «своєю», «нашою», «дорогою», «милою» та «рідною», про що багаторазово йшлося в епістолярних джерелах та особистих висловлюваннях Д.І. Яворницького [38, с. 214].

Коли в дослідженнях Д.І. Яворницький згадував про Дніпро, історик називав його «святим» або «коханим», що виражає глибоку любов до рідного краю. Почуття щирої любові Д.І. Яворницького до рідної землі були очевидними для його сучасників. А от прихильність до історії запорізьких козаків обумовлювалась чітким усвідомленням щирого українського патріотизму та прагненням до нього [33].

Прагнувши відродити історичну пам'ять про славне запорозьке козацтво, вчений-історик здійснив величезний обсяг евристичної роботи як на місцевості, в ході археологічних та етнографічних експедицій, так і в різноманітних архівосховищах [33]. Його праця «Історія запорозьких козаків» [7–9] варта глибокого аналізу і дослідження. У першому томі цієї фундаментальної праці послідовно досліджено терени Вольностей Війська Запорозького низового з погляду історичної географії, гідрографії,

топографії, природно-кліматичних умов. У центрі уваги дослідника постали питання діяльності запорозької людності, зокрема число і порядок Запорозьких січей, склад, чисельність, військовий та територіальний устрій запорозького товариства, традиції самоврядності, структура та функції адміністративної та судової влади, одяг, зброя запорозьких козаків, запорозькі військові клейноди. Світ запорозького козацтва показано в оточенні мусульманських та християнських сусідів, у багатоманітній діяльності козаків: у сухопутних та морських походах, у мирних заняттях хліборобством, скотарством, риболовством, звіроловством, городництвом та садівництвом, торгівлею, промислами та ремеслами [7].

Другий том «Історії запорозьких козаків» докладно висвітлював військово-політичну минувшину запорозького козацтва від його перших вождів до 1686 р. Наскрізною сюжетною лінією цієї частини праці є боротьба запорозького козацтва за релігійні та національні права українського народу проти Польщі, Кримського ханства та Османської імперії. Символами історичної пам'яті козацького періоду стали неперехідні цінності запорожців, зокрема такі, як релігійна й національна свобода, політична самостійність, внутрішня самоврядність, давні права, привілеї та вольності, а також «свої» герої – очільники козащини, у тому числі Дмитро Вишневецький, Самійло Кішка, Іван Підкова, Криштоф Косинський, Северин Наливайко, Петро Сагайдачний, Марко Жмайло, Тарас Федорович (Трясило), Іван Сулима, Павло Бут (Павлюк), Дмитро Гуня, Яків Острянин (Остряниця) [8].

Д. І. Яворницький відмічав, що свобода і самостійність України були цінностями, за які вів тривалу боротьбу проти Речі Посполитої гетьман Богдан Хмельницький. Проти цих ключових цінностей виступила й Московія, яка, прийнявши під свій протекторат Україну й Запорожжя, незабаром виказала прагнення, щоб «знищити всі вільні, адміністративно-судові установи України і незалежне від московського патріарха церковне становище її» [8, с. 186].

У своєму дослідженні Д. І. Яворницький постійно виходив із принципу свободаризму. Саме під таким кутом зору він показав відмінності між гетьманом І. Самойловичем і кошовим отаманом І. Сірком: «Гетьман благо для своєї вітчизни, а головним чином для себе, бачив у повному підпорядкуванні себе і України Москві; Сірко залогом блага для батьківщини вважав незалежність Запорозжя від українського гетьмана і московського царя...» [8, с. 370].

Третій том праці Д. І. Яворницького охопив період складної та драматичної боротьби запорозького козацтва за вищезазначені цінності від 1686 р. до 1734 р. Однією з центральних історичних постатей цього періоду української історії Д. І. Яворницький представив гетьмана І. Мазепу, який, управляючи Україною, не міг сидіти склавши руки і «віддати її у владу несправедливого утискувача» [9, с. 309]. Учасники виступу І. Мазепи за українську свободу були покарані царем Петром I найжорсткішими методами. Симптоматично, що в подальшому викладі український історик акцентував увагу на діяльності Пилипа Орлика, який 5 квітня 1710 р., ставши гетьманом, у присутності кошового отамана Костя Гордієнка і послів від запорозького війська, на великій козацькій раді прийняв «договір між запорожцями і малоросійським гетьманом» [9, с. 344]. Ці пакти Пилипа Орлика закріплювали традиції демократії та свободи як українські історичні символи-принципи життя «своєї» батьківщини-України [9, с. 347].

Варто зазначити, що в системі символів історичної пам'яті Д. І. Яворницького були присутні не тільки «свої», а й «чужі». У світогляді та творчій спадщині вченого концепт «чужого» асоціювався, насамперед, з Московією-Росією. Принципово відмінне між Україною і Росією усвідомлювалося ним на ментальному рівні. Утім, усвідомлення корінної відмінності між Україною і Росією ґрунтувалося у Д. І. Яворницького не тільки на почуттєво-емоційному, психологічному, а й на гносеологічному рівнях, що сформувалося під впливом ретельного вивчення великого масиву першоджерел. Ключову роль серед «чужих», імперських символів історичної

пам'яті у свідомості Д. І. Яворницького посідали російські столичні міста Москва і Санкт-Петербург. Безперечно, вони мали значення не тільки основних історико-географічних, а й визначальних ідеологічних та суспільно-політичних центрів, де конструювалась російська імперська модель історичної пам'яті [33].

Послідовно позитивне емоційно-психологічне, морально-етичне та естетичне сприйняття «своїх», українських та запорозьких, і відверто негативне відторгнення «чужих», російсько-імперських символів, безперечно, помітно впливало не тільки на процес формування і становлення української національної ідентичності Д. І. Яворницького, а й відіграло свою роль у визначенні вченим-істориком наукових пріоритетів. Творча спадщина видатного знавця минувшини запорозького козацтва своїми смислами й тематиками текстів була орієнтована на всебічне відтворення історичної пам'яті про рідну Батьківщину-Україну та її народ. Реалізація такого підходу дозволила Д. І. Яворницькому зробити свій вагомий внесок у справу написання української національної історії. Висвітлення ж «чужих» історичних сюжетів підпорядковувалось у працях ученого кращому розкриттю історії України [33].

Важливими є деякі думки вченого, особливо щодо значення Полтавської битви. На думку Д.І. Яворницького, Полтавська перемога забезпечила Російській державі перевагу в регіоні, посприяла створенню нових векторів зовнішньої політики, спрямованої на завоювання все нових і нових територій. Зважаючи на те становище, в якому перебувала Україна на той час, результати Полтавської битви 1709 р. не могли не позначитися негативно на долі її державності [34].

Висновок до розділу

Дмитро Іванович Яворницький є багатогранною особистістю. Він знався на великій кількості галузей історичної науки та використовував в своїх дослідженнях міждисциплінарний підхід. Історик є дослідником козаччини. Проблематика цієї теми є актуальною для сьогодення, оскільки козацтво – це визначна сторінка історії українського народу. Український народ завжди мріяв бути вільним, створити власну державу з суто демократичними поглядами, що і висвітлював в своїх працях Д.І. Яворницький.

Праці Яворницького різноманітні, вони охоплюють і досліджують місцеву історію, також висвітлюють етимологію та семантику топонімів. Такі дослідження збагачують українську історію, географію та етнографію.

Д.І. Яворницький цікавився археологією, оскільки вона давала змогу вивчити побут народу, особливо побут запорозьких козаків.

Для Яворницького Україна з її народом та територіями завжди була рідною, близькою та любимою. «Чужою» Д.І. Яворницький називав Москву, хоч і працював там деякий час.

ВИСНОВКИ

Підводячи підсумок та проаналізувавши історіографічні джерела по діяльності М.І. Костомарова, В.Б. Антоновича та Д.І. Яворницького, можна зробити наступні висновки.

М.І. Костомаров для української історії зробив чимало. Йому належить заслуга заснування першої таємної української політичної організації – Кирило-Мефодіївського братства, – що боролась з кріпосним правом і режимом централізму та мала на меті відновити рівність, свободу слова, право народу на вільний національний розвиток та створення власної держави.

Його ґрунтовна праця «Книга буття українського народу» розглядається сучасними істориками з позиції етнонаціональної самобутності, показує, що пройшов народ України і за що він, можливо, буде боротися далі.

М.І. Костомаров в 60-70-ті роки ХІХ століття брав активну участь в розробці першого українського журналу «Основа». Цей журнал давав змогу своїми обговореннями у випусках ставити питання політичного, філософського та естетичного характеру, що були дуже важливі для звичайних українців.

В громадському житті М.І. Костомаров відзначився спробою провести університетську реформу та розробити проект заснування вільного університету.

М.І. Костомаров в своїй магістерській роботі наголосив, що росіяни та українці - це два різні народи. Це був його перший крок до усвідомлення ідентичності українського народу.

Також, історик піднімав питання необхідності підготовки і видання книг українською мовою. Спротив імперських чиновників М.І. Костомарова не лякав, тож він продовжував свою справу в поширенні української мови та

літератури. Історик вдало доводив, що будь-який народ має право на власну мову і літературу.

У своїх працях, присвячених видатним постатям козацького періоду, М.І. Костомаров доводив, що в українському народі постійно жив волелюбний дух і прагнення до власної державності.

В.Б. Антонович залишив по собі велику наукову спадщину. Його роль є визначною в розвитку історії, археології, етнографії та історичної географії.

Зокрема, історик створив нову історичну школу, яка на той час дала поштовх розвитку нової української історіографії, тим самим збагачуючи науку, дослідження української історії та популяризуючи українську мову та історію. Школа висвітлювала та глибоко досліджувала початковий період рідної історії через студіювання фактів літописів поруч з археологічними знахідками.

Також, В.Б. Антонович, створивши власний курс з історичної географії, дав початок розвитку цієї дисципліни, чим вмотивував наступників на дослідження історії місцевості, наприклад Д.І. Яворницького. В своїх лекціях В.Б. Антонович характеризував особливості українського народу та їх прояви в побуті, економіці, літературі, мистецтві та в цілому в народній творчості.

В.Б. Антонович в свій час висловився на основі своїх археологічних досліджень, що такі три типи національностей, як польський, великоруський та український є суттєво відмінними один від одного.

Якщо порівняти істориків, то як М.І. Костомаров, так і В.Б. Антонович в своїх працях досліджували українську народність, козацтво. В обох був присутній демократичний федералізм. Їхня позиція щодо Польщі та Москви майже однакова, але вектор в поглядах різнився: у В.Б. Антоновича був польсько-український вектор історії, а у М.І. Костомарова – московсько-український. В.Б. Антонович врешті-решт зміг акцентуватися виключно на українськості, а от М.І. Костомаров від московщини відійти не зміг. Але, в

цих діячів було і спільне. Антонович, як і Костомаров, ставився негативно до російського нігілізму, терору, змови і якобінства [5, с. 232].

У полі зору Д.І. Яворницького були питання історичного, географічного краєзнавства, місцевої генеалогії, сфрагістики, геральдики, охорони пам'яток історії та культури в краї та інші. Монографії, альбоми, науково-популярні видання, розвідки і статті Яворницького започаткували жанр так званої краєзнавчої або, як нині її називають, туристської літератури. Це суттєво поглиблює популяризацію рідної історії серед широких верств населення. Д.І. Яворницький в часи своєї діяльності послідовно відстоював своє кредо: збирати старовинні предмети, збагачувати науку історичними матеріалами, бо це з'єднує нас з нашими далекими предками, вчить життєвому досвіду та дає нам уроки на майбутнє [31].

Перебуваючи на посаді директора Катеринославського історико-археологічного музею, Д.І. Яворницький доклав зусиль, щоб місто стало центром козакознавства.

Також, Д.І. Яворницький зробив внесок в науку завдяки відкриттю науково-дослідної кафедри українознавства при Інституті народної освіти. З цієї кафедри вийшли випускники, які і після Яворницького продовжували досліджувати місцеву історію.

Розуміючи значення археологічних пам'яток для відтворення історії місцевості, Д.І.Яворницький став ініціатором законопроекту про обов'язкове науково-археологічне вивчення території перед можливими будівництвами або іншими роботами, який дозволяє і зараз зберегти дуже цінні археологічні рештки, які ще є в ґрунті, і попередити їх знищення.

Окрім дослідження українського фольклору, Д.І.Яворницький також аналізував і творчість російського народу, що дало змогу йому відділити один народ від іншого і підкреслити їх унікальність, відмінність та самобутність.

Отже такі постаті, як М.І. Костомаров, В.Б. Антонович та Д.І Яворницький, своєю діяльністю зробили ґрунтовний внесок в становлення українського народу на шлях незалежності та розбудови власної держави, з власною мовою та великою культурною спадщиною.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Пінчук Ю. Вибрані студії з костюмарознавства. - К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2012. - 608 с.
2. Смолій В. та ін. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енцикл. довід. / В. А. Смолій, Ю. А. Пінчук, О. В. Ясь; Вступ, ст. і заг. ред. В. А. Смолія. - К.: Вища шк., 2005. - 543 с.
3. Гончар О. Українофільська діяльність Миколи Костомарова 1863–1885 рр. у дзеркалі його епістолярної спадщини / О. Гончар // Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. - 2014. - Вип. 24. - С. 116-145.
4. Гончар О. Микола Костомаров: Постаць історика на тлі епохи. - К.: Інститут історії України НАН України, 2017. - 274 с.
5. Син України. Володимир Боніфатійович Антонович. У 3-х томах. Т.2. Київ, Заповіт, 1997. - 448 с.
6. Тарасенко О. Становлення та розвиток історичної освіти і науки у Київському університеті у 1834-1884рр. - К.: Логос, 1995. - 276 с.
7. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. Том 1 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://resource.history.org.ua/item/0013950>
8. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. Том 2 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0013951
9. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. Том 3 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=11132
10. Матющенко І. Відродження й життя української автокефальної

православної церкви в Січеславщині // Сучасники про Д.І.Яворницького.
Видання 2-е доповнене. - К.: Ярославів вал, 2006. - С.74-76

11. Шубравська М. Д.І. Яворницький. Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. «Наукова думка» Київ, 1972. - 268 с.

12. Грушевський М. Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова [Електронний ресурс]. Режим доступу:

https://chtyvo.org.ua/authors/Kostomarov/Naukovo-publitsystichni_i_polemichni_pysannia_Kostomarova/

13. Грушевський М. Етнографічні писання Костомарова [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://resource.history.org.ua/item/10978>

14. Гончар О. Дискусії щодо українського мовного питання у листуванні інтелектуальної еліти середини 40-х – початку 60-х рр. XIX ст.

[Електронний ресурс]. Режим доступу:

https://shron1.chtyvo.org.ua/Honchar_Olha/Diskusii_schodo_ukrainskoho_movnoho_pytannia_u_lystuvanni_intelektualnoi_elity_seredyny_40-kh_pochatku_60-kh_pp_XIX_st.pdf?

15. Записки наукового товариства ім. Шевченка [Електронний ресурс].

Режим доступу: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0006357>

16. Іваницька С. Володимир Антонович як «навчитель в житті та керівник покоління» у життєвіті Сергія Єфремова [Електронний ресурс]. Режим

доступу: [http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/158965/15-](http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/158965/15-Ivanytska.pdf?sequence=1)

[Ivanytska.pdf?sequence=1](http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/158965/15-Ivanytska.pdf?sequence=1)

17. Костомаров Н. И. О причинах и характере унии в западной России

[Електронний ресурс]. Режим доступу:

https://azbyka.ru/otechnik/Nikolay_Kostomarov/o-prichinah-i-haraktere-unii-v-zapadnoj-rossii/

18. Костомаров М. І. Сава Чалий [Електронний ресурс]. Режим доступу:

<https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=10417>

19. Костомаров Н.И. Начало Руси [Електронний ресурс]. Режим доступу:

<https://books.google.com.ua/books?id=JEpdAAAАсAAJ&pg=РА3&hl=uk&source>

e=gbs_selected_pages&cad=3#v=onepage&q&f=false

20. Костомаров М.І. Книга буття українського народу [Електронний ресурс].

Режим доступу:

https://chtyvo.org.ua/authors/Kostomarov/Knyha_buttia_ukrainskoho_narodu/

21. Кловак Г. Про внесок В.Б. Антоновича у розвиток науково-дослідницької діяльності студентів університету [Електронний ресурс]. Режим доступу:

https://library.udpu.edu.ua/library_files/psuh_pedagog_prob1_silsk_shkolu/2/visnu_k_30.pdf

22. Філатова Л. Микола Іванович Костомаров: особистість та її роль у пробудженні національної свідомості українського народу [Електронний ресурс]. Режим доступу:

<https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/22236/Filatova.pdf?sequence=1>

23. Ясь О. Між достовірним та уявним. Микола Костомаров як історик-художник [Електронний ресурс]. Режим доступу:

https://chtyvo.org.ua/authors/Yas_Oleksii/Mizh_dostovirnym_ta_uiavnym_Mykola_Kostomarov_iak_istoryk-khudozhnyk/

24. Горизонти україноутворення Миколи Костомарова: до 200-річчя від дня народження видатного українського історика, письменника, етнографа, фольклориста, громадсько-політичного та культурного діяча Миколи Костомарова: біобібліографічні матеріали/ уклад. Л. О. Соколовська; Київська обласна бібліотека для юнацтва. - Київ, 2017. - 24 с

25. Киян О. Життєвий та творчий шлях В. Б. Антоновича / Киян О. І. // Український історичний журнал. - 1991. - № 2. - С. 64-76

26. Каталогъ Екатеринославскаго областного музея имени А.Н.Поля: Археология и этнография [Електронний ресурс]. Режим доступу:

<https://old.libr.dp.ua/fullkr/?pbp=183>

27. Яворницький Д. Дніпрові пороги: альбом фотографій з географічно-історичним нарисом [Електронний ресурс]. Режим доступу:

<https://archive.org/details/iav1928>

28. Яворницький Д. Історія міста Катеринослава [Електронний ресурс].
Режим доступу: https://gorod.dp.ua/history/article_ua.php?article=57
29. Грушевський М. Пам'яті Володимира Антоновича [Електронний ресурс].
Режим доступу: http://hrushevsky.nbu.gov.ua/cgi-bin/hrushevsky/person.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21STR=0000150
30. Антонович В. Очерк истории великого княжества Литовского до смерти великого князя Ольгерда [Електронний ресурс]. Режим доступу:
<http://litopys.org.ua/anton/ant25.htm>
31. Алексашкіна Л. Внесок історика Д.І. Яворницького в дослідження та збереження пам'яток козацької доби [Електронний ресурс]. Режим доступу:
https://shron1.chtyvo.org.ua/Aleksashkina_Liudmyla/Vnesok_istoryka_D_I_Yavornytskoho_v_doslidzhennia_ta_zberezhennia_pamiatok_kozatskoi_doby.pdf
32. Яворницький Д.І. З української старовини. ілюстр. С. І. Васильківський, М. С. Самокиш ; передм. С. І. Світленко та В. М. Ханко ; прим. А. М. Домановський ; упоряд. О. О. Савчук ; художн. оформ. О. Г. Чекаль. — Харків : Видавець Олександр Савчук, 2020. — 144 с.
33. Світленко С. І. «Свої» і «чужі» символи історичної пам'яті у світогляді та творчій спадщині Д. І. Яворницького / С. І. Світленко // Харківський історіографічний збірник. - 2016. - Вип. 15. - С. 103-113.
34. Алексашкіна Л. Полтавська битва 1709 року у творчій спадщині Дмитра Яворницького [Електронний ресурс]. Режим доступу:
https://shron1.chtyvo.org.ua/Aleksashkina_Liudmyla/Poltavska_bytva_1709_r_u_t_vorchii_spadschyni_Dmytra_Yavornytskoho.pdf
35. Кочергін І.О. Невідомий Д.І. Яворницький [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://sa.nmu.org.ua/pdf/2007/Kochergin1.pdf>
36. Журба О.І. Д.І.Яворницький і формування модерного обличчя Катеринослава // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки. Науковий щорічник. Д.: НГУ, 2006. - Вип.3. - С.147-154

37. Левицкий О. Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов. 1843-1895 гг. [Электронный ресурс]. Режим доступа:
https://archive.org/details/libgen_00325189
38. Іваневич Л. Епістолярна спадщина Дмитра Яворницького: нарративне джерело дослідження українського народного одягу та вишивки [Електронний ресурс]. Режим доступу:
https://shron1.chtyvo.org.ua/Ivanevych_Liliia/Epistoliarna_spadschyna_Dmytra_Yavornytskoho.pdf?
39. Костомаров Микола Іванович [Електронний ресурс]. Режим доступу:
https://uk.wikipedia.org/wiki/Костомаров_Микола_Іванович#Початок_діяльності
40. Костомаров Н. Автобиография [Электронный ресурс]. Режим доступа:
<http://litopys.org.ua/kostomar/kos22.htm>
41. Яценко М. М.І. Костомаров - фольклорист і літературознавець [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://litopys.org.ua/kostomar/kos01.htm>
42. Костомаров Н. Об историческом значении русской народной поэзии [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://litopys.org.ua/kostomar/kos02.htm>
43. Реєнт О.П. Исторична наука в Україні в 19 столітті [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Istor_nauka_v_Ukr_v_19_st
44. Костомаров Н. Черты народной южнорусской истории [Электронный ресурс]. Режим доступа:
http://az.lib.ru/k/kostomarow_n_i/text_1861_cherty_narodnoy_istorii.shtml
45. Антонович Володимир Боніфатійович [Электронный ресурс]. Режим доступа:
https://uk.wikipedia.org/wiki/Антонович_Володимир_Боніфатійович#Дитинство

46. Яворницький Дмитро Іванович [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Яворницький_Дмитро_Іванович#Ранні_роки
47. Костомаров Н. Мысли о федеративном начале в древней Руси [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://chtyvo.org.ua/authors/Kostomarov/Msly_o_federatyvnom_nachale_v_drevnei_Rusy_ros/
48. Костомаров Н.И. «Руина», «Мазепа», «Мазепинцы» Исторические монографии и исследования [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://chtyvo.org.ua/authors/Kostomarov/Ruyna_Mazepa_Mazepyns_ros/
49. Костомаров Н.И. Мазепа [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://history.org.ua/LiberUA/5-250-01792-4/5-250-01792-4.pdf>
50. Костомаров Н.И. Личность царя Ивана Васильевича Грозного [Електронний ресурс]. Режим доступу: [https://ru.wikisource.org/wiki/Личность_царя_Ивана_Васильевича_Грозного_\(Костомаров\)](https://ru.wikisource.org/wiki/Личность_царя_Ивана_Васильевича_Грозного_(Костомаров))
51. Костомаров Н.И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://azbyka.ru/otechnik/Nikolay_Kostomarov/russkaja-istorija-v-zhizneopisanijah-ee-glavnejshih-dejatelej/
52. Костомаров М. Богдан Хмельницкий [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://chtyvo.org.ua/authors/Kostomarov/Bohdan_Khmelnyskyi/
53. Костомаров М. Гетьманування Івана Виговського і Юрія Хмельницького [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0004558>
54. Лазаревский А. Очерки малороссийских фамилий [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001917>
55. Лазаревский А. Люди старой Малороссии [Електронний ресурс]. Режим доступу: [http://iht.univ.kiev.ua/library/ks/1882/pdf/kievskaya-starina-1882-8-A-\(1558-1573\).pdf](http://iht.univ.kiev.ua/library/ks/1882/pdf/kievskaya-starina-1882-8-A-(1558-1573).pdf)

56. Антонович В. Киев во времена дохристианские [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://litopys.org.ua/anton/ant22.htm>
57. Антонович В. Киев в княжеское время [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://litopys.org.ua/anton/ant23.htm>
58. Антонович В. О последних временах казачества на правом берегу Днепра [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://litopys.org.ua/anton/ant17.htm>
59. Костомаров Н. Две русские народности [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://litopys.org.ua/kostomar/kos38.htm>
60. Антонович В. Антонович. Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти великого князя Ольгерда [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://litopys.org.ua/anton/ant25.htm>

ГЕНЕАЛОГІЯ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Володимир Антонович			
Дмитро Багалій (Харківський у-т) (1857–1932)	Іван Линниченко (Одеський у-т) (1857–1926)	Митрофан Довнар-Запольський (Київський у-т) (1867–1934)	Михайло Грушевський (Львівський у-т) (1866–1934)
Харківська школа (В. Барвінський, Дм. Міллер та історики 20-х рр.)	Одеська школа (М. Слабченко та його учні)	Київська (нова) школа (історики 20-х років Н. Полонська-Василенко, О. Оглоблин та інші й емігранти Д. І. Дорошенко, Б. Д. Крупицький)	Львівська (Львівсько- київська) школа С. Томашівський, М. Кордуба, І. Крип'якевич та ін. Київські історики 20-х рр.
<i>Професори університетів:</i> Петро Голубовський (Київ) Микола Дашкевич (Київ) Василь Ляскоронський (Ніжинськ. інститут) Олександр Грушевський (Одеса, СПб, Київ) Вячеслав Липинський називав Антоновича своїм "ідейним вчителем".		<i>Такі історики як:</i> Орест Левицький Володимир Щербина брати А. і М. Стороженки Олександр Андріяшев Петро Іванов Микола Василенко Нікандр Молчановський Євген Ківицький Іван Каманін Федір Миколайчик Василь Доманицький Леонід Добровольський Василь Вовк-Карачевський Лев Падалка Аркадій Верзилів Іван Павловський	

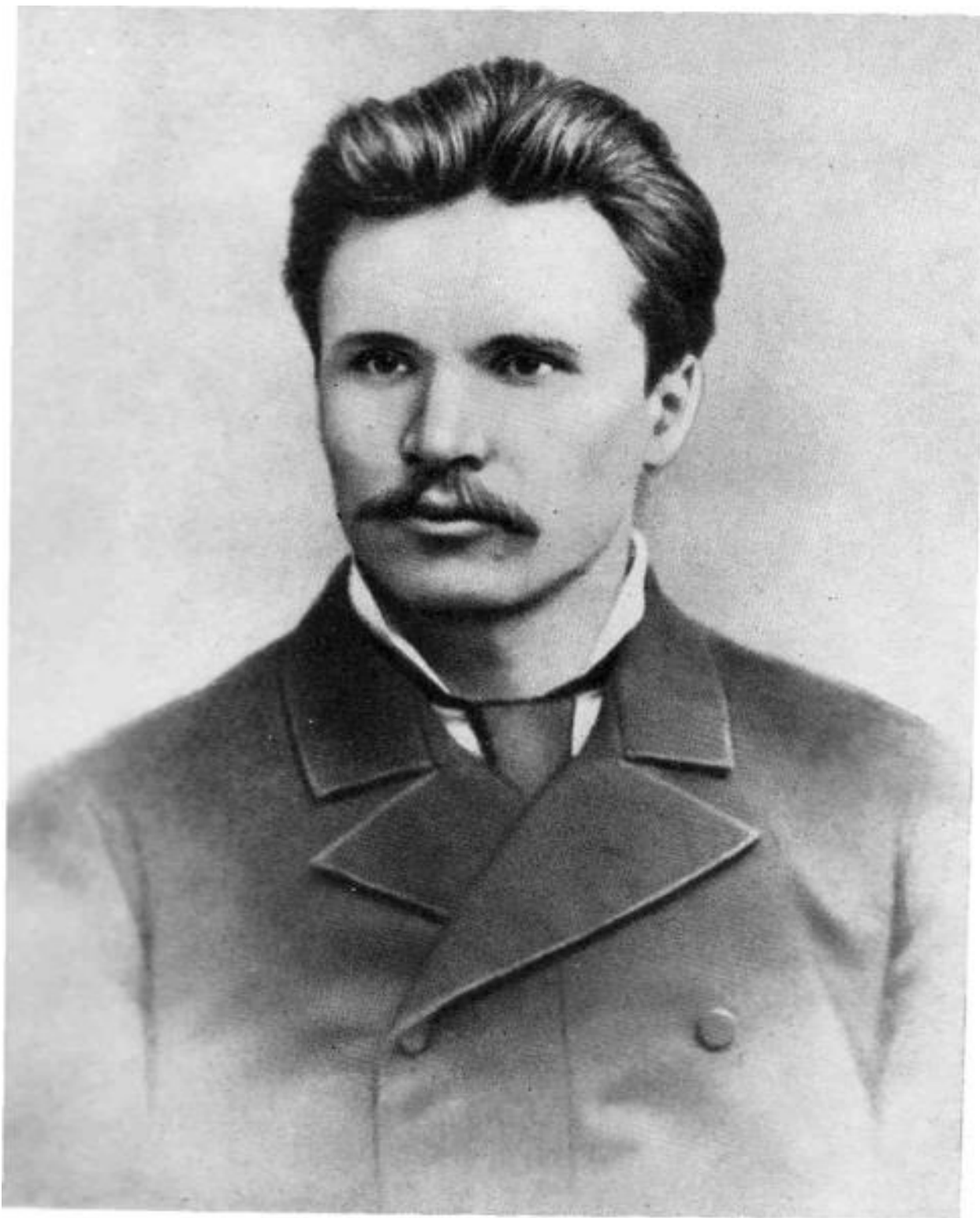
Табл. 1. Генеалогія нової української історіографії [5, с. 283]

Портрет М. І. Костомарова, 1869 р. Джерело: commons.wikimedia.org

Портрет В.Б. Антоновича. Джерело: <https://cutt.ly/K7Mfa7w>

Портрет Д.І. Яворницького. 1885 р. Джерело:
<https://www.ukrlib.com.ua/bio/printit.php?tid=1890>